

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Jerzio Giedroyco pamoka

2013-07-12

ŽURNALAS: LITERATŪRA IR MENAS

TEMA: Lenkijos kultūra

AUTORIUS: Barbara Toruńczyk

DATA: 2013-07

Jerzio Giedroyco pamoka

Barbara Toruńczyk

I. Kas buvo Jerzis Giedroycas ir „Kultura“ man ir mano kartai?

Žinoma, nekalbu savo kartos ar kokios nors jos grupės vardu. Niekas man nepatikėjo tokio vaidmens. Vis dėlto kalbu kaip atstovė šios, o ne kitos kartos. Kartos, gimusios po Jaltos, išauklėtos socialistinėse mokyklose. Mūsų tėvai juk apskritai buvo idėjiniai komunistai, marksistai; ilgainiui Lenkijos jungtinės darbininkų partijos atžvilgiu jie užėmė revizionistines pozicijas, o dar vėliau daug jų negrįžtamai atsisakė komunistinių pažiūrų. Apie mano kartą vėliau buvo sakoma „1968-ųjų karta“, o mano politinė formacija Varšuvos universitete vadinta „komandosais“. Mums, man asmeniškai, Literatūros instituto publikacijų vaidmuo pasaulėžiūros susiformavimui buvo fundamentinis.

Komunizmą mes matėme namuose ir laikraščiuose. Komunistinį melą patyrėme savo kailiu. Mums buvo būdingas idėjiškumas. 1964–1967 metais mes išėjome pagreitintą revizionizmo kursą: komunistinių dogmų, hėgeliškos istorijos ir laisvės koncepcijos neigimą. Didžiausią įtaką mums darė Leszekas Kołakowski. Buvo ir kitų mokytojų: Jacekas Kurońis, Karolis Modzelewskis mokė mus angažuotis. Janas Strzeleckis – atsakomybės už visuomenės sandarą Stanisławo Brzozowskio dvasia. Janas Józefas Lipskis padėjo mums atrasti parlamentinės demokratijos privalumus ir įsitikinti jų pranašumais, lyginant su proletariato diktatūra. Krzysztofas Pomianas, Pawełas Beylinas, Romanas Zimandas, Krzysztofas Wolickis, Stefanas Amsterdamskis perteikė mums karo ir 1945–1948 metų viltis bei 1956 metų Spalio įvykių pamoką. Pajutome Spalio laisvių mažėjimą ir laisvės, kad ir Varšuvos universiteto autonomijos, apkarpytus. Girdėjome apie pirmus po Spalio įvykių vykdytus areštus, apie Henryko Hollando mirtį ir jo laidotuves (žinoma, Adamas Michnikas, tuomet keturiolikmetis, tą dieną lankėsi kapinėse), apie Hannos Rewskos ir Annos Rudzińskos (netrukus po to susipažinau su ja Varšuvos universitete) bylas už „Kultūros“ platinimą ir bendradarbiavimą su ja. Buvome liudytojai, kaip spaudė žurnalistus ir rašytojus,

baugino juos teismo procesais: Januario Grzędzińskiego, Melchioro Wańkowicziaus, Cato-Mackiewicziaus. Galiausiai – kaip buvo įkalinti Modzelewskis ir Kurońis. Būtent tada pradėjome studijas. Buvo 1964 metai; 1965-ųjų pavasarį prasidėjo areštai. Mūsų kolegos (Adamus Michnikas, Sewerynas Blumsztajnas) irgi tada pirmąkart pateko į kalėjimą. Varšuvos universitete prasidėjo drausminiai procesai už politines pažiūras, visa tai vykdyta spaudžiant partijai ir saugumo tarnyboms. Augo akademinės bendruomenės nepasitenkinimas valdžios veiksmais. Nuo 1967 metų ji atvirai naudojosi antisemitizmo nuodais. 1968 metų sausį iš Nacionalinio teatro repertuaro dingo Mickiewicziaus „Vėlinės“, vasarį už politinę satyrą daugeliui metų kalėjimo buvo nuteistas Janusz Szpotańskis, suvaržytos Adamo Michniko kaip studento teisės ir jis vėl stoji prieš drausmės komisiją. Toks represinis valstybės politikos kursas žadino to meto Varšuvos akademinės bendruomenės ir inteligentų siaubą ir maištą.

Kiek prisimenu, mūsų pasija buvo literatūros ir kultūros pasipriešinimas politikai.

Į kiekvieną politinį įvykį žiūrėjome iš vienos pozicijos: kaip išsisukti iš keblumų, į kuriuos pateko Lenkija ir socialistinių šalių blokas, kaip išplėsti laisvės erdvę.

Mums teko laimė. Tokios, ko gero, šiandienis jaunimas neturi. Šiandien niekas nežino, kurlink eina pasaulis. Ar 2006 metai savo esme dar priklauso XX amžiui ir vyrauja tos epochos baigiamieji procesai, ar jau esame liudytojai beužgimstančios visiškai naujos civilizacijos, pavyzdžiui, informacinės, medijų, globalinės, kurios požymių aplink save dar nesugebame deramai įskaityti (Jacekas Kurońis manė, kad veikiau tinka antrasis variantas).



J. Giedroycas laisto sodelį. Nuotrauka iš Paryžiaus literatūros instituto archyvo

Dėl XX amžiaus viskas paprasta, o būtent – praėjusį šimtmetį dominavo vienas fenomenas: totalitarizmo atsiradimas, vystymasis ir saulėlydis. Šia prasme mano karta turėjo šansą ir sugebėjo juo pasinaudoti – ji, atrodo, teisingai perskaitė „laiko ženklus“. Pasisekė – sugebėjome įsijungti į didį istorinį totalitarizmo nuosmukio ir ardymo procesą ir gimėme gana vėlai, kad patirtume visą stalininės diktatūros pilnatvę. Sudarėme demokratinę opoziciją režimui, išgalvojome Darbininkų gynimo komitetą ir šiandien matome, kad tai buvo taiklus politinis sumanymas – tinkamu laiku ir vietoje. Pirmą kartą SSRS įtakos zonoje, santvarkoje, kuri pripažįstama buvus totalitarine, diktatūra arba autoritarizmu, ėmėmės organizuotų ir atvirų veiksmų, kurie pasirodė veiksmingi. Mūsų aplinkoje užgimė novatoriška režimo įveikimo strategija – ją apibrėžė Leszekas Kołakowski, parašęs *Tezy o nadziei i beznadziejności* („Tezės apie viltį ir beviltiškumą“) (1971), bei Adamus Michnikas, paskelbęs *Nowy ewolucjonizm* („Naujasis evoliucionizmas“) (1976). Abiem atvejais tai buvo šalies padėčiai ir opozicijos mentalitetui pritaikytos, modifikuotos Jerzio Giedroyco ir Juliuszo Mieroszewskio evoliucinės strategijos tezės, taip pat Miuncheno radijo „Laisvoji Europa“ lenkiškos laidos, kurios direktoriumi buvo Janas Nowakas-Jeziorańskis, idėjos, praturtintos mūsų Spalio įvykių patirties.

Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio opozicijoje įsitvirtino veiklios politikos, kurios tikslas buvo nuolat spausti valdžią ir palapsniui išplėsti laisvių erdvę, postulas. Jacekui Kurońiui tos politikos subjektu buvo visuomeninis judėjimas, o daugeliui mūsų – drąsuoliai disidentai, inteligentija, Darbininkų gynimo komitetas, nepriklausomos profesinės sąjungos, tautinės nepriklausomybės organizacijos. Galų gale susikūrė suvereni ir demokratiška Lenkija. Sena santvarka liovėsi egzistavusi, įsitvirtino nauja,

besiremianti liberalaus kapitalizmo pagrindais. Politinė Jerzio Giedroyco programa virto tikrove.

Už ką šiuo požiūriu, be jau minėtos įtakos formuojant pergalingą, kaip paaiškėjo, antikomunistinės opozicijos strategiją, esame dėkingi Jerziui Giedroycui?

Literatūros instituto publikacijų dėka susipažinome su liberalia politine mintimi bei II Žečpospolitos pilietinės politikos patirtimi ir pasinaudojome tuo istoriniu palikimu. Tai Jerzis Giedroycas mums perdavė tą didįjį palikimą. Demokratinės ir liberalios Lenkijos viziją radome jo leidiniuose. Tai buvo mums ir tokiems kaip mes tuomet vienintelis egzistavęs, nors draudžiamas ir sunkiai prieinamas, kelias iš komunistinės ir revizionistinės tradicijos prie nepriklausomybinės, liberalios ir demokratinės tradicijos. Pastarosios pagrindu formavosi pilietinė visuomenė, o ilgainiui ir lenkų valstybingumas.

Taip pat tik Jerziui Giedroycui esame dėkingi už Jogailaičių Lenkijos tradiciją. Šiandien, liūdna tai pripažinti, vėl primirštą. Jauniesiems, nuogąstauju, tas pavadinimas jau nieko nesako. Turima omenyje daugelio tautybių, daugelio konfesijų Lenkija, tolerantiška, atvira pasauliui, kitiems, be pranašumo jausmo prieš kaimynus, be ksenofobijos. Gebanti matyti save, savo padėtį, savo ateitį ir aktualią politiką kitų tautų ir valstybių bei jų situaciją, praeities, kultūros fone; Lenkija, politiškai orientuota į bendrą gyvenimą – taip pat aktyvų kultūrinį bendradarbiavimą – su kaimynais ir tautinėmis mažumomis, siekianti sąjungininkų artimiausiuose rytuose. Lenkija, kuri mato savo reikalus ir savo likimą kaip lygiateisį ir laisvą tarptautinės politikos subjektą, be nuoskaudų ir kompleksų, bet taip pat ir be pranašumo pojūčio.

II. Kokia buvo Jerzio Giedroyco leidybinė ir redakcinė veikla ir kas iš jos man yra pavyzdys?

Jerzis Giedroycas įdiegė man tikėjimą žodžio jėga.

Jerzis Giedroycas, po II pasaulinio karo atsidūręs užsienyje, žaibiškai priėjo dvi išvadas. Jos labai skyrėsi nuo tuometės emigrantų mąstysenos.

Pirmoji buvo ta, kad III pasaulinio karo nebus nei rytoj, nei poryt, reikia nusiteikti ilgam buvimui su politine tvarka, nubrėžta Teherane, įtvirtinta Jaltos konferencijos nutarimų.

Antroji: nereikia jungtis į emigracijos politinį gyvenimą. Tokia, atgrasi ir bergždžia, jam atrodė išėivija (turėjo omenyje pirmiausia porevoliucinę rusų išėiviją, bet nepamiršo ir išpūdžio, kokį jam padarė lenkų emigrantai Bukarešte ir Londone per II pasaulinį karą): silpna, susiskaldžiusi ir nepajėgi veikti išvien, modernizuoti savo valstybinį ir politinį mąstymą.

Trečioji išvada: veiksmingos politinės veiklos pavyzdžių privalu ieškoti istorinių emigracinio gyvenimo centrų veiksmuose; jų teikia Herceno „Kolokol“ ir kunigaikščio Czartoryskio Hôtel Lambert.

„Kolokol“ buvo tikėjimo žodžio galia išraiška. Turėta omenyje literatūros, kuria tuomet dar neabejota, jėga. Tai, beje, buvo didžiosios literatūros laikotarpis; Giedroycas ją itin mėgo (laikė save paskutiniu juo Žeromskio sekėju, nors kaip rašytoju žavėjosi Dostojevskiu). Dar po II pasaulinio karo visuotinai tikėta, kad žodžio poveikis amžinas ir kad nėra nieko galingesnio už didžiųjų rašytojų žodį. Žodžio jėga kliovėsi ir šviesiausieji Lenkijos 1945–1948 metų komunistai: tokie leidiniai, kaip savaitraštis „Kuźnica“, tokie politikai, kaip Jerzis Borejsza, kėlę Lenkiją iš griuvėsių, steigę dideles leidyklas. Jerzis Giedroycas to neminėjo. Bet manė, kad į žodį privalu atsakyti žodžiu, kad žodis yra ginklas. Ir visada mėgo polemikas.

Hôtel Lambert pasikloivė aktyviu politiniu poveikiu per diplomatiją. Tikslas buvo formuoti politinę mintį ir ją skleisti kuriant neformalias grupuotes ir sąjungas; daryti įtaką išmokyboms, kurios gali atstovauti lenkų valstybės interesams, tai yra atlikti pasiuntinių vaidmenį pasaulyje ir šalyje, kurioje visuomenė neturi parlamento ir laisvės. Taip pat vyravo įsitikinimas, jog pirmiausia būtina stimuliuoti lenkų nepriklausomybės minties raidą ir teikti jai konkrečią formą, nustatant jos strategiją, o tai reiškė nuolatinį lenkų valstybės interesų, lenkų užsienio politikos, lenkų misijos tikslinimą Vidurio ir Rytų Europoje ir pasaulyje bei nuolatinės pastangas Lenkijai rasti ilgalaikių sąjungininkų ir tarptautinių lobistų. Tai buvo elitinė, diplomatų ir tam tinkamai parengtų žmonių vykdoma politika.

Jerzys Giedroycas mėgo likti šešėlyje. Kaip ir Jacekui Kurońiui, jam labiausiai rūpėjo gaivinti visuomeninį judėjimą. Bet čia tarp šių dviejų didelių lenkų politikos figūrų išryškėja ir dideli skirtumai. Giedroycui būti visuomeninio judėjimo veidu ir oficialiai jį reprezentuoti bei asmeniškai vadovauti norėjosi daug mažiau arba apskritai nesinorėjo; savo ambicijas jis kreipė į kontaktų mezgimą ir realų poveikį politikams. Tai lėmė jo politinis temperamentas: pagal pašaukimą ir charakterį jis buvo „pilkasis kardinolas“, nemėgo kalbėti viešai, nebuvo sutvertas būti masių vadovu, šalinosi spaudos. Puikiai žinojo savo galimybes. Jis vadovavosi, kaip pats su šypsena pastebėdavo, egiptiečių faraono maksima, kad privalu šalia turėti žmonių, kurie yra „protingesni už tave“. Tuo rėmėsi ir politikoje, ir leidyboje.

Ketvirta išvada teigė, kad reikia tęsti Hôtel Lambert misiją, sukurti politinio poveikio centrą, kurio subjektu bus egzistuojantis lenkų valstybingumas, o veikla bus nukreipta į nepriklausomos Lenkijos viziją ir jos, kaip liberalios, šiuolaikinės ir suverenios valstybės, interesus. Veikti ir daryti poveikį šaliai, bet pačiam likti Vakaruose, emigracijoje. Kadangi Lenkijai reikia nepriklausomo ir plačiai spinduliuojančio kultūros centro, gaivinančio opozicinius veiksmus, neįsipainiojusio į konjunktūros ir partinių kovų tinklus. Tai yra veikti per žodį, nepavergtus ir nekonformistinius protus. Jerzys Giedroycas įkūrė Literatūros institutą ir mėnraštį „Kultura“ pasiremdamas išvadamis, kurioms subrendo jau po Teherano susitarimo (1943 metų lapkritį), dar nežinodamas, ar jo pagrindinis darbas bus žurnalo redagavimas, ar knygų leidyba; net nežinodamas, kur, kokioje šalyje ir kokiose patalpose įkurdins savo pagrindinę būstinę (tai yra redakciją). Nuo pat pradžių leidybinę veiklą jis vertino taip pat kaip ir politinę. Reikia į tai atsižvelgti, laikant jį pavyzdiniu redaktoriumi. Šią temą plėtoju savo pokalbių su Jerziu Giedroycu knygos *Rozmowy w Maisons-Laffitte*, 1981 („Pokalbiai Maisons-Laffite, 1981“), kuri 2006 metais išleista „Zeszyty Literackie“, baigiamajame žodyje. Čia šia tema užsiminsiu tik keliais žodžiais.

III. Ką man reiškia „būti redaktoriumi, prisimenant Jerzio Giedroycą pamoką“?

Jis buvo genialus leidėjas. Šį žodį vartoju sąmoningai, nes jo genialumas pasiteisino leidybinėje praktikoje: joks kitas redaktorius ir leidėjas negalėjo didžiulius tokia gausa atrastų, remtų, leistų žymių rašytojų. Taip pat Jerzio Giedroycą dėka susiformavo ir ilgą laiką sunkiomis emigracijos sąlygomis vaisingai gyvavo talentų ratas, gal net didžiausias lenkų XX amžiaus antrosios pusės literatūroje ir kultūroje. Paminėsiu tik kelias pavardes: Witoldas Gombrowiczius, Czesławas Miłoszas, Józefas Czapaskis, Jerzys Stempowskis, Konstantas Jeleńskis, Gustawas Herling-Grudzińskis, Stanisławas Vincenzas, Leszekas Kołakowskis, Zbigniewas Herbertas. O juk redaktorius spausdino ir Pasternaką bei Solženicyną, Orwellą, Koestlerį ir Burnhamą.

Jerzio Giedroyco leidėjo talento esmę sudarė tai, kad jis kliaudavosi autoriaus, kurio kūrybines galimybes atpažindavo, plunksna. Kaip žinome, šiandieniai redaktoriai veikia ieško patrauklių temų, ryškių tezių, kalbėjimo skaitytojui „jo“ kalba, tai yra supaprastinta ir schemine kalba su jai būdingais stereotipais. Tai rinkos diktato pasekmė. Žurnalistų aplinka atsisakė intelektualių aspiracijų; vis dažniau praktikuotas laikraščių ir žurnalų redakcijų spausdinti jau priimtų tekstų perrašinėjimas, kai juos pakartotinai rašo anoniminiai redaktoriai, vizuojantys spaudai siunčiamas medžiagas; leidinių redakcijos pirmenybę teikia savų žurnalistų plunksnoms, kad tik jie rašytų sklandžiai ir greitai, o ne vertinamų rašytojų bendradarbiavimui; tai yra pasikliauja žiniomis ir meniniu jautrumu „iš antrų rankų“, žurnalisto perpasakotojo, o ne šaltinio – menininko ar dalyko žinovo rankų; labiau nori bendradarbiavimo su specialistais, o ne su humanitarais; teikia pirmumą kraštutiniams vertinimams bei emocijų ir subjektyvizmo nuspalvintiems tekstams, o ne santūriam ir objektyviam temos dėstymui; renkasi ryškią ir vulgarią masių, o ne literatūrinę ir klasikinę kalbą. Todėl paskelbtas tekstas paprastai yra kolektyvinio darbo rezultatas, o dabartinė modernizuota teisė, ypač pasirašyta autorinė sutartis, leidžia kištis į tekstą bei manipuluoti net ir įžymiausių rašytojų mintimis, taip iš dalies jas pasisavinant.

Jerzis Giedroycas nepalyginamai labiau gerbė autorių ir jo kūrinį. Apgaubdavo savo bendradarbius globa, stengdavosi sudaryti jiems padoringas darbo sąlygas, remdavo moraliai ir materialiai. Inspiruodavo, pasufleruodavo temas, siūsdavo jiems knygas ir periodiką, dalijosi informacija. Laikė savo pareiga tarnauti rašytojui, lengvinti jo profesinį gyvenimą, sudaryti galimybes kurti; grįsti po išėivijos literato kojomis tvirtesnę pagrindą nepatikimomis ir nepaprastai sunkiomis sąlygomis. Suprato kūrybinio proceso specifiką ir su tuo susijusius gyvenimo ir profesijos poreikius. Niekada nesisavindavo autoriaus teisės į jo kūrinį. Pagalvokime: jis galėjo pareikalauti copyrighto visai Gombrowicziaus ir Miłoszo kūrybai. Bet tokia ambicija jam net į galvą neatėjo.

Laikas pastebėti esminį dabartinių masinės informacijos priemonių santykių su rašytojais kaitą palyginti su tuo, kaip kūrybinį darbą suvokdavo Jerzis Giedroycas, ir iš esmės toks požiūris leidėjams Vakaruose buvo privaloma norma bent iki XX amžiaus pabaigos.

Vertė **Kazys Uscila**

Iš knygos rankraščio, kurį ketina išleisti ketvirtinis žurnalas „Zeszyty Literackie“.